

**ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ ПРОЕКТ 1654 р.
ЗАКОНОМІРНОСТІ ТА ВИПАДКОВОСТІ
ЙОГО ПОЯВИ**

**Українсько-російські контакти
початку раннього Нового часу**

XVII і XVIII ст., тобто доба, що традиційно класифікується в науковій літературі як ранній Новий час, в історії України та Росії позначені багатьма драматичними внутрішніми та зовнішніми колізіями, важливими нововведеннями та змінами. Як для України, так і для Росії — це час власного самоусвідомлення та пошуку свого місця серед інших народів тогочасної Європи. Це, здебільшого, час жорстких конфліктів і кровопролитних війн. Але, разом з тим, для Європи це час народження національних держав, подолання середньовічних забобонів і мракобісся, утвердження ідеалів гуманізму й Просвітництва.

Доволі динамічною тоді була й історія розвитку українсько-російських стосунків, а точніше — їх генези та становлення. Так, якщо на початку XVII ст. між українцями та росіянами¹ існували лише епізодичні та дрібномасштабні контакти, переважно сформовані на релігійній основі, то на середину — другу половину XVIII ст. українське суспільство становило певну соціальну одиницю, досить тісно інтегровану в загальноімперські структури. Таку одиницю, яка активно взаємодіяла з російським етносом в сфері політики, культури, соціальних відносин, і при цьому не лише зазнаючи певних впливів з боку російського суспільства, а й активно впливаючи на розвиток цього самого суспільства.

Перші ж регулярні контакти української людності з російською, за спостереженнями дослідників, були пов'язані з активізацією діяльності запорозького козацтва на початку XVI ст., коли стихія козацької вольниці масово спрямовувалася, серед іншого, в межиріччя Сіверського Дінця та Дону, де в цей час формувалося донське козацтво, яке перебувало під протекторатом російського царя². Швидке зростання чисельності та, відповідно, стрімка активізація зовнішньополітичної активності українського козацтва, передовсім у так званому Дикому полі, де проходив цивілізаційний кордон між християнською та мусульманською, осілою і кочовою цивілізаціями, значно розширили й поглибили характер українсько-російських взаємин, що мали чітко виражений амбівалентний характер. Амбівалентність цих стосунків проявлялася насамперед в участі українського козац-

тва як в антимосковських акціях у союзі з татарами, так і в зворотних процесах (військова співпраця з московською правлячою династією тут реалізовувалася опосередковано — через координацію дій з донським козацтвом). Антимосковські дії українського козацтва були більш характерними для першої половини XVI ст. (напр., спільні з кримчакми походи козаків під проводом О. Дашкевича 1515 чи 1521 р.), а співзвучні з московськими інтересами антитатарські заходи — для 50—80-х рр. XVI ст.

Приблизно такою ж амбівалентністю характеризувався й інший спектр етнополітичних колізій Центрально-Східної Європи початку раннього Нового часу — козацько-польсько-московський. У цьому контексті найбільш знаковими, з одного боку, були історичні події, пов'язані з участю українського козацтва у війнах Речі Посполитої з Московською державою другої половини XVI ст., походах самозванців на Москву в так звані Смутні часи початку XVII ст. та згодом — у змаганнях польського королевича Владислава за московський трон. З іншого — спроби керівництва повсталих (ще в роки розгортання на українських землях козацьких війн кінця XVI ст.) налагодити контакти з офіційною Москвою, з наданням їй своїх військових послуг³. З подібними ж пропозиціями в 1620 р. козацтво, очолюване гетьманом П. Сагайдачним, звертається до уряду першого російського царя з династії Романових — Михайла Федоровича⁴.

Щоправда, говорячи про готовність козацтва “... ему, великому государю, служить головами своими попрежнему, как оне служили прежним великим российским государем...”⁵, не варто перебільшувати політичну вагу подібних заяв, привносячи в них зміст, аналогічний тому, що їм приписували в часи урочистого святкування 300-ліття “возз'єднання України з Росією”. Адже, наприклад, К. Косинський, пропонуючи від імені козацтва свою службу московському цареві Борису Годунову, одночасно застерігав його, що з козаків, готових виконувати цю службу, “...одні хочуть йти до царя християнського до землі угорської, а інші до короля шведського...”⁶. А П. Сагайдачний, перебуваючи незадовго перед тим на службі в польського короля, здійснив свій гучний військовий похід на Москву⁷. Крім того, як переконливо доводять дослідники політичної біографії гетьмана Сагайдачного, відправка останнім посольства до Москви мала на меті не стільки далекоюсяжну військово-політичну співпрацю з царем, скільки здобуття нагальних політичних дивідендів у стосунках з польським королем, коли Військо Запорозьке після укладання Роставицької угоди втратило ініціативу. Саме намагання Сагайдачного зміцнити політичний авторитет Війська Запорозького в тих конкретно-історичних умовах, що склалися на початок 1620-х рр., було вирішальним аргументом на користь за-

в'язування стосунків козацтва з царем⁸. Прикметним у даному випадку є те, що і в часи К. Косинського московський напрямок не був безальтернативним в зовнішній політиці Війська Запорозького — під час відправки козацького посольства до Москви гетьмана Сагайдачного відвідали посланці німецького імператора, закликаючи його до надання військових послуг Священній Римській імперії⁹.

Втім очевидним є те, що з кінця XVI ст. українсько-російські взаємини поволі набувають якісно нової динаміки. І в цьому сенсі, поза всяким сумнівом, визначальними віхами на шляху інтенсифікації українсько-російських контактів стали Люблінська унія 1569 р. та, що особливо, Берестейська церковна унія 1596 р. Перша з них проголосила в Любліні об'єднання Корони Польської та Великого князівства Литовського і поклала початок існуванню Речі Посполитої, до складу якої як інтегральна частина Корони Польської увійшла, крім здавна належних польським королям Галичини та Західного Поділля, й решта українських земель, що перед тим перебували в складі Великого князівства Литовського. А друга задекларувала об'єднання греко-православної та римо-католицької церков, а також підпорядкування першої (папської) римській курії.

Польсько-Литовська держава (Річ Посполита) в XVI ст. теоретично була “республікою шляхти”, без будь-якого розрізнення її етнічного походження чи релігійної приналежності — римсько-католицької, протестантської чи православної. Шляхта, як повноправний політичний народ Речі Посполитої, користувалася своїми винятковими правами політичного представництва на території всієї держави. А тому ідентифікація української знаті за формулою *gente Ruthenus, natione Polonus* (руського племені, польської нації) була цілком природною і містила в собі перспективи для розвитку. Втім утворення Польсько-Литовської держави перетворювало українські землі в прикордонну периферію Корони Польської, позбавляючи значну частину напівпривілейованих соціальних верств і прошарків українського (в тогочасній лексиці — руського) суспільства певних, здавна закріплених за ними де-факто, прав і вільностей, що несло в собі потенційні передумови серйозної системної кризи нового державного утворення.

Не менш серйозними були й наслідки проголошення в Бересті в 1596 р. церковної унії. Їй передувало невпинне наростання впродовж другої половини XVI ст., за визначенням Зенона Когути, інтелектуальної загрози православному суспільству українських земель як з боку католицької контрреформації, так і з боку протестантизму¹⁰. Адже, за пануючим у середовищі польської правлячої еліти переконанням, озвученим єзуїтським ідеологом Петром Скаргою, конфесійна єдність була необхідною умовою політичної єдності, а східне православ'я було не лише хибним, а й таким, що підри-

вало державу¹¹. Зростаючий політичний тиск, що супроводжувався піднесенням польської культури, призводив до відмови частини православної шляхти з українських земель від віри батьків, переймання ними польської культури та мови, навернення до католицизму. Саме як спробу гальмування цих негативних, з точки зору українського суспільства, процесів варто й розцінювати церковну унію, яка мала виробити таке визначення руської ідентичності, що було б цілком прийнятним для політичної, соціальної та культурної структури Речі Посполитої¹².

Однак об'єднання східної та західної церков, покликане, за задумом ідеологів вищого православного кліру, повністю ліквідувати міжконфесійні суперечності в Україні та Речі Посполитій, лише суттєво поглибило їх, загострило конфронтацію та серйозно послабило позиції православ'я. В умовах же розгортання в суспільстві конфронтаційних настроїв Річ Посполита з початку XVII ст. все більше перетворювалася на спільність римсько-католицької шляхти польської культурної приналежності. Політична шляхетська нація мала бути католицькою за віросповіданням і польською за культурою¹³.

За таких умов саме представники вищих церковних кіл України першими звернули свої погляди на Москву, сподіваючись отримати від православного царя моральну та політичну підтримку в стосунках з польською елітою. Найвідомішим щодо цього безперечно є лист київського митрополита Йова Борецького до царя Михайла Федоровича від 3 вересня (н.с.) 1624 р., який містив прохання про допомогу в боротьбі з унією та католицизмом. Шукаючи зовнішньої опори в справі захисту своєї віри, київський митрополит обґрунтував ідею релігійної та кровної (спорідненої) єдності обох частин Русі. За спостереженням С. Плохія, саме Борецький вперше назвав українців-малоросіян молодшими братами, а московитів-великоросів — старшими, котрі, втім, створюють одну сім'ю¹⁴.

Як і східні православні ієрархи, що мешкали на підвладних турецькому султанові землях, українське духовенство з підвладних польському королеві земель звертається до російського царя за допомогою в справі поліпшення свого матеріального становища, підірваного в протистоянні з греко-католиками (уніатами), і за коштами, необхідними для побудови й утримання шкіл і колегій¹⁵.

Розвиток освіти на українських землях, наукові контакти освіченого українського духовенства з провідними європейськими науковими центрами, добре знання київськими монахами грецької і латинської грамоти започатковують ще один вид українсько-російських контактів — поїздки в Москву українських учених-монахів для виправлення тамтешніх богослужбових книг, заснування при російських монастирях шкіл і училищ¹⁶. Од-

ним із перших переїхав до Москви на запрошення Михайла Федоровича та патріарха Філарета ще в 1624 р. ієромонах Памво Беринда. В наступні десятиліття подібна практика стає звичною і сприяє культурній інтеграції двох народів.

Як слушно зазначають дослідники, процес нав'язування українським духовенством контактів з російською правлячою елітою (а саме так і сприймається згадана культурна інтеграція¹⁷) був жорстко детермінований політико-культурними передумовами, а саме — потребою українського духовенства відповісти на виклик католицької контрреформації в Речі Посполитій. Адже на початку XVII ст. православне відродження могло опертися лише на московську династію, котра правила хоч і доволі відсталою в культурному, проте найпотужнішою з-поміж православних країн у військово-політичному відношенні державою. Плакаючи ідею відродження православного слов'янського світу (*Slavia Orthodoxa*), православні церковні діячі України, як, наприклад, Мелетій Смотрицький, хотіли принести в Російську державу виплекану в протидії з католицизмом та протестантизмом православну вченість, аби створити тим самим базу для відродження православ'я у всьому слов'янському світі та православній Молдавії¹⁸.

З другої половини 1620—30-х рр., відколи козацтво починає усвідомлювати себе окремою соціальною верствою, покликаною захищати релігійні та національні інтереси українського населення, принципівих змін зазнає і його ставлення до Москви та правлячої московської династії. Суттєвого пожвавлення українсько-російські контакти набувають у часи збройного протистояння козацтва та Речі Посполитої, прикладів яких було чимало впродовж 20—30-х рр. XVII ст. Рятуючись від переслідувань та репресій з боку польських каральних військ після поразок козацьких повстань в Україні, а також під час істотних скорочень козацького реєстрового війська, певна частина так званих виписчиків (служилих людей, яким було відмовлено в праві перебування на військовій службі в короля) шукає лицарського хліба в сусідніх правителях, а насамперед у православного московського государя. Як правило, в таких випадках шляхи втікачів пролягали або на Дон, на землі Вільностей Війська Донського, або на прикордонні з Диким полем малозаселені провінції Російської держави, що потребували козацької допомоги в захисті від нападів татарських орд¹⁹.